

УДК (UDC) 327 (4)

DOI: 10.26693/ahpsxxi2023.05.026

CATEGORY «EUROPEAN INTEGRATION OF THE WESTERN BALKANS» IN INTERNATIONAL RELATIONS

Dmytro Kravchenko,

e-mail: DK_DK@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8772-9982>

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Ukraine, 04119, Kyiv, Ilyenka st., 36/1*

Abstract

Terms related to the designation of the Balkan region in domestic and foreign sources and literature, countries of the post-Soviet space, doctrines, diplomatic practice, foreign policy ideas of international actors are studied. Attention is drawn to geographical, historical-political, state, ethnic, integration aspects, which gave rise to the use of a significant number of terms to denote the Balkan region. During the Cold War, the concept of Central and South-Eastern Europe arose. The collapse of the bipolar system, the crisis and the disintegration of Yugoslavia in the 90s of the 20th century introduced several more used terms – the post-Yugoslav space, the countries of the former Yugoslavia, which today represent the post-conflict zone that has taken a step towards the European way of life, and where the activity of the EU is the highest. The most acceptable in diplomatic practice is the use of the term South-Eastern Europe – a geographical definition without a political and ideological connotation, which unites countries into one group in the context of transformational transformations and interactions. European integration processes in the region gave impetus to a new term – the Western Balkans.

Attention is focused on research and analysis of the concept of «European integration of the Western Balkans» in modern international relations. General and special aspects of the EU enlargement policy regarding the Balkan countries are defined. It is indicated that the European integration of the Balkans is necessary as an important component of stability, a catalyst for reconciliation, good neighbourliness and good political relations, as an aid in overcoming nationalism and intolerance, promoting mutual understanding and political dialogue in the region, economic prosperity and the rule of law. The new EU enlargement methodology, which makes it possible to speed up the accession process, is important.

Keywords: European Integration, Western Balkans, European Union, international relations, new enlargement methodology

КАТЕГОРІЯ «ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ ЗАХІДНИХ БАЛКАН» У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Дмитро Кравченко,

e-mail: DK_DK@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8772-9982>

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Україна, 04119, м. Київ, вул. Ілленка, 36/1*

Анотація

У статті автор розглядає терміни щодо позначення Балканського регіону у вітчизняній та зарубіжній літературі та джерелах, країнах пострадянського простору, доктринах, дипломатичній практиці, зовнішньополітичних уявленнях міжнародних акторів. Увага звертається на географічних, історико-політичних, державних, етнічних, інтеграційних аспектах, що породили у використанні значну кількість термінів для позначення Балканського регіону. В період холодної війни виникло поняття Центральна та Південно-Східна Європа. Розпад біполярної системи, криза та розпад Югославії в 90-х роках ХХ століття внесло ще декілька вживаних термінів – постюгославський простір, країни колишньої Югославії, які на сьогодні представляють постконфліктну зону, що зробила крок до європейського способу життя, і де активність ЄС є найбільш високою. Найбільш прийнятним в дипломатичній практиці є використання терміну Південно-Східна Європа – географічне визначення без політико-ідеологічного підтексту, яке об'єднує країни в одну групу в контексті трансформаційних перетворень та взаємодій. Євроінтеграційні процеси в регіоні дали імпульс новому терміну – Західні Балкани.

Зосереджується увага на дослідженні та аналізі поняття «євроінтеграція Західних Балкан» у сучасних міжнародних відносинах. Визначено загальне та особливе в політиці розширення ЄС щодо балканських країн. Вказується, що євроінтеграція Балкан необхідна як важлива складова стабільності, каталізатор примирення, добросусідства та добрих політичних відносин, як допомога в подоланні націоналізму та нетерпимості, сприяння взаєморозумінню та політичному діалогу в регіоні, економічному процвітанню та верховенству права. Важливою є нова методологія розширення ЄС, що дає можливість пришвидшити процес вступу.

Ключові слова: Європейська інтеграція, Західні Балкани, Європейський Союз, міжнародні відносини, нова методологія розширення

Постановка проблеми. Євроінтеграційний досвід балканських держав є довготривалим і непростим. Ще у 2000-х роках балканські країни подали свої заявки на членство до Європейського Союзу, але, як відомо, бажане членство здобула тільки Хорватія у 2013 р. Чорногорія, Сербія, Албанія, Північна Македонія й надалі залишаються кандидатами на вступ, Боснія та Герцеговина, Косово навіть потенційними кандидатами. Така ситуація із вступом зумовлена багатьма чинниками, в основі яких складні політичні процеси навколо членства цих країн всередині ЄС і відсутність політичної волі провадити необхідні реформи у себе вдома.

Пошук оптимальних шляхів євроінтеграції Західних Балкан є важливим для вирішення актуальних проблем сучасності, для входження до європейського простору нових його членів, зокрема і України.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Серед академічних досліджень проблема європеїзації Балканського регіону розглядається у науковому доробку Ф. Бібера (Bieber, 2018a, Bieber, 2018b). Дослідженням сучасних процесів на Балканах в контексті зближення з Європейським Союзом, займаються зарубіжні

науковці А. Врачич (Vracic, 2018), С. Суботич (Subotić, 2018), Д. Мандич (Mandić, 2017), А. Гаич (Gajiћ, 2018) тощо.

Серед вітчизняних дослідників, які займаються вивченням даної тематики варто виокремити роботи В. Давидчук (Davudchuk, 2020), де висвітлюються перспективи вступу країн Західних Балкан до ЄС, політичні, економічні цілі та інтереси цих країн у співпраці з Європейським союзом. А також праці М. Миронова (Mironova, 2010) та О. Чумаченка (Chumachenko, 2010), які розкривають еволюцію політики ЄС щодо Західних Балкан, ризики політики розширення ЄС в Західних Балканах та шляхи їх подолання. Окрім того, наукова стаття Д. Кравченка (Kravchenko, 2022), яка присвячена європейській інтеграції Північної Македонії у XXI ст.

Метою даного дослідження є розгляд термінів щодо позначення Балканського регіону, вивчення та аналіз загальних та специфічних умов євроінтеграції Західних Балкан.

Виклад основного матеріалу. Велика кількість розподільчих ліній – географічних, історико-політичних, державних, етнічних, інтеграційних, породило у використанні значну кількість термінів щодо позначення Балканського регіону. Центральна і Південно-Східна Європа, Балкани, Балканський регіон, Балканський півострів, Європейська Туреччина, країни колишньої Югославії є традиційними визначеннями у вітчизняній літературі та в країнах пострадянського простору. У свою чергу поняття Західні Балкани використовується найчастіше в зарубіжній (західній) науковій літературі та джерелах. Саме термін «Західні Балкани» у зв'язку з євроінтеграційними процесами в регіоні ввійшов у світову практику.

Географічно до Балканського півострова належать Албанія, Болгарія, Боснія та Герцеговина, Греція, Північна Македонія, Румунія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія та європейська частина Туреччини. До середини XIX ст. визначення балканський (у перекладі з тюркської – гірський хребет) майже не використовувалось, застосовувалося еллінський, іллірійський, римський, візантійський. До Берлінського конгресу 1878 року частими визначеннями були Європейська Туреччина, Європейське Османське Царство, Європейський Левант, Близький Схід, а самі турки називали ці території землями римлян, Османська Європа (Todorova, 2015: 45-46).

Наприкінці XIX – початку XX ст. широкого впровадження набуває визначення Балкани та Балканський півострів, які скомпрометували себе процесом балканізації – створенням дрібних держав з великонаціональними ідеями, де пріоритет надавався власним інтересам, на шкоду сусіднім (Dimitrievych, 2005: 40). Паралельно Теобальдом Фішером відроджується вживане німецьким дипломатом Йоганном Георгом фон Ханом поняття Південно-Східна Європа, яке стає популярним між двома світовими війнами в силу своєї нейтральності, без політичного чи ідеологічного забарвлення, винятково географічна назва (Todorova, 2015: 54).

Після Другої світової війни геополітична реальність розділили Балкани на два блока – капіталістичний і соціалістичний (Східна Європа), що зруйнувало уявлення про традиційну історичну спільність.

В період холодної війни виникло поняття Центральна та Південно-Східна Європа, до складу якої ввійшли країни колишньої Югославії, Вишеградської групи, Болгарія, Румунія, Албанія і Словенія. Греція та Туреччина, будучи несоціалістичними, під англо-американським впливом та ставши членами НАТО у 1952 р., були виключені із даного поняття. А із закінченням холодної війни політично, економічно та інфраструктурно були активно втягнуті в Балканську проблематику.

Розпад біполярної системи, криза та розпад Югославії в 90-х роках XX ст. внесло ще декілька вживаних термінів – постюгославський простір, країни колишньої Югославії, які на сьогодні представляють постконфліктну зону, що зробила крок до європейського способу життя, і де активність ЄС є найбільш високою.

Варто зазначити, що використання термінів Балкани, Балканський регіон, Західні Балкани, Південно-Східна Європа залежить від того у якому ключі їх використовують в своїх доктринальних, наукових, зовнішньополітичних уявленнях міжнародні актори. На початку 2000-х років теоретики копенгагенської школи до поняття Балкани відносили 8 країн: Хорватію, Боснію та Герцеговину, Сербію та Чорногорію (СР Югославію), (Північну) Македонію, Албанію, Болгарію, Румунію, Грецію. А поняття Північно-Східна Європа включало 12 країн: Балкани + Словенія, Угорщина, Туреччина, Кіпр і розглядалось як субрегіон, що є частиною європейської системи безпеки (Vujan, & Waever, 2003: 337-377, 395-396, 379).

Європейський Союз, розробляючи наприкінці 1990-х років стратегію стабілізації Південно-Східної Європи сформулював регіон як Західні Балкани, що включає в себе країни колишньої Югославії, Албанію, але без Словенії. Це було тимчасове визначення в рамках інтеграційної політики ЄС, яке почало активно застосовуватися Європейським Союзом і після 2000 р. Так, вважається, що Хорватія, вступивши до Європейського Союзу, перестала бути частиною регіону Західних Балкан.

Західні Балкани є невід'ємною частиною нового європейського простору, що формується і включають в себе Албанію, Боснію та Герцеговину, Хорватію, Північну Македонію, Чорногорію, Сербію, Косово та залишаються сьогодні найменш інтегрованим та найбільш нестабільним регіоном.

Основна стратегія розширення ЄС базується на обумовленості. Копенгагенські критерії (1993 р.), у разі адаптації до їх умов, визначають успіх усіх країн, що прагнуть до членства в ЄС: це стабільність інституцій, що гарантуються демократією, верховенство права, права людини, повага і захист меншин; функціонуюча ринкова економіка, конкурентоспроможність в межах ЄС, здатність брати на себе зобов'язання членства, включаючи дотримання цілей політичного, економічного та валютного союзів. До Мадридських критеріїв (1995 р.) додано ще дві умови: адаптація адміністративних структур, транспозиція та імплементація законодавства ЄС у національне законодавство.

Окрім цих загальних умов, ЄС запропонував ще й регіональний підхід з політичними та економічними умовами для Західних Балкан, який передбачає узгоджену та прозору політику двосторонніх відносин у сфері торгівлі, фінансів, економічного співробітництва, договірних відносин з необхідним ступенем гнучкості.

Євроінтеграція Балкан необхідна як важлива складова стабільності; каталізатор примирення; добросусідства та добрих політичних відносин; як допомога у подоланні націоналізму та нетерпимості; сприяння взаєморозумінню та політичному діалогу в регіоні. У той же час рівень відносин з кожною країною різний, а загальні умови є обов'язковими також для всіх країн регіону як основа заздальгідь узгодженої регіональної політики.

У травні 1999 р. Європейський Союз започаткував процес стабілізації та асоціації (SAP) для 5 країн Західних Балкан як інструмент підтримки зусиль країн, що відновлюють економіку та реформують політичну систему згідно із стандартами ЄС, та як готовність прийняти ці країни як кандидатів до ЄС.

Європейський Союз є найбільшим донором Західних Балкан, що з 1991 р. виділив понад 7 млрд. євро на реконструкцію та соціально-економічний розвиток, сприяння демократії та регіональній співпраці на Західних Балканах.

SAP – це політична основа взаємовідносин ЄС – Західні Балкани. В межах SAP додатково діють інструменти, що дають змогу ЄС стабілізувати країни Західних Балкан та привести згідно з європейськими стандартами їх економічну та правову системи: 1) спеціальні двосторонні Угоди про стабілізацію та асоціацію (SAA) з різними Балканськими країнами, що прямо містять положення щодо майбутнього членства країни в ЄС; 2) торгівельні преференції (наприклад, безмитний доступ до ринків ЄС – сільськогосподарської продукції, промтоварів тощо); 3) технічна та фінансова допомога; 4) Пакт стабільності (1999 р.) – ширшої ініціативи, що включає всіх ключових міжнародних гравців, який у 2008 р. було замінено Радою регіонального співробітництва (A credible EU perspective, 2022).

Кожна SAA створила постійні структурні підрозділи із співпраці. Рада зі стабілізації та асоціації, яка збирається щорічно на міністерському рівні, контролює застосування та імplementацію відповідної угоди. Їй допомагає Комітет зі стабілізації та асоціації. Нарешті, Парламентський комітет зі стабілізації та асоціації (SAPC) забезпечує співпрацю між парламентами країн Західних Балкан та Європейським парламентом. SAA співпрацюють з усіма західнобалканськими нинішніми та потенційними країнами-кандидатами.

У квітні 2016 р. SAA набуло чинності в Косово, але це угода лише ЄС, яку країни-члени не повинні ратифікувати. Торгівля та пов'язані з торгівлею аспекти SAA включені до тимчасових угод. Як правило, вони набувають чинності швидко після підписання, оскільки торгова політика є винятковою компетенцією ЄС. Набувши чинності, SAA також замінили Тимчасові угоди між ЄС та країнами Західних Балкан (A credible EU perspective, 2022).

Політика ЄС має двосторонній, регіональний та багатосторонній формат, що є доповненням до співпраці в рамках SAP. Саміт в Салоніках (червень 2003 р.) сприяв посиленню регіонального співробітництва та зміцнення процесу стабілізації та асоціації на Західних Балканах. Європейська рада на даному саміті підтвердила, що всі країни Західних Балкан є потенційними кандидатами на членство в ЄС. Регіональне співробітництво є стимулом для становлення та розвитку регіональної вільної торгівлі, регіональних ринків електроенергії та газу, транспортної та телекомунікаційної інфраструктури, довкілля, науково-дослідних технологій і розробок, транскордонного та парламентського співробітництва.

З метою підтримки SAP – створено програму CARDS (2000-2006 рр.), що прийшла на зміну PHARE. Фінансове забезпечення склало 5 млрд. євро і було спрямоване на підтримку інституційної розбудови, юстиції та внутрішніх справ, транскордонного співробітництва, приватного сектору та інфраструктури.

Один із початкових підходів ЄС – це націлити й утримати країни Західних Балкан в орбіті європейських цінностей, в Європі, але поза межами інституційного ядра ЄС. Важливим в цьому ключі розглядалось регіональне співробітництво, що забезпечувало б мінімальну стабільність, сприяло б розвитку торгівлі, ринкової економіки та добросусідських відносин.

Згодом, коли початковий ентузіазм орієнтації на ЄС змінився розчаруванням, актуальною стала подвійна пропозиція: 1) інституціоналізації; 2) можливого вступу до ЄС. Це стало сильним стимулом, щоб утримувати Балканський регіон в орбіті ЄС.

Для реалізації політики згуртованості SAP було підсилено включенням додаткових форм допомоги для країн Західних Балкан перед вступом до ЄС. Зокрема у 2007 р. було створено Інструмент допомоги перед вступом (IPA), що передбачав допомогу в перехідний період, інституційну розбудову, транскордонне співробітництво, регіональні та людські ресурси, розвиток сільської місцевості.

У 2001 р. за сприяння Європейського Союзу було підписано «Меморандум про взаєморозуміння щодо сприяння лібералізації торгівлі» між країнами регіону, включаючи Румунію та Болгарію, сюди ж приєдналась і Молдова, згідно якого країни-підписанти взяли на себе зобов'язання укласти до 2002 р. мережу двосторонніх угод про вільну торгівлю. Було підписано понад 30 таких угод, що трансформувались 19 грудня 2006 р. в Бухаресті в єдину торговельну угоду – CEFTA – всіх балканських країн та Молдови, що в оцінці ЄС стало доповненням до SAP. Значним прогресом регіонального співробітництва з питань економіки, демократії та безпеки стало створення 27 лютого 2008 р. в Софії Ради регіонального співробітництва (RCC) (Western Balkans, 2022).

Вступ Хорватії до ЄС 1 липня 2013 р. став значним стимулом для інших країн регіону. Спираючись на досвід Хорватії, Комісія запропонувала подальші вдосконалення підходу до переговорів у своїй «Стратегії розширення» на 2011-2012 рр., акцентуючи більшу увагу на питання верховенства права. Це означає, що комісії щодо обговорення судової реформи та основних прав (розділ 23 *acquis* ЄС) і

юстиції, свободи та безпеки (розділ 24) починають діяти на ранній стадії всіх майбутніх переговорів і закриваються останніми. Цей підхід було підтверджено та підкріплено в повідомленні Комісії від 5 лютого 2020 р. під назвою «Посилення процесу вступу – надійна перспектива ЄС для Західних Балкан», у якому представлено оновлену методологію розширення для Західних Балкан.

Окрім того, він є невід'ємною частиною Економічного та інвестиційного плану (EIP) для Західних Балкан, який був опублікований як частина пакету заходів щодо розширення Комісії на 2020 рік. Економічний та інвестиційний план визначає значний інвестиційний пакет, який мобілізує до 9 мільярдів євро фінансування для регіону. Він підтримуватиме стале підключення, людський капітал, конкурентоспроможність та інклюзивне зростання, а також подвійний зелений і цифровий перехід (Western Balkans, 2022).

Нова методологія розширення була запропонована (2019 р.) Францією і прийнята Радою у березні 2020 р. Першочерговим завданням стало пришвидшити процес вступу до ЄС. Згідно з новою методологією розширення 35 розділів переговорів структуровані в 6 тематичних кластерів: основи (включає 5 розділів), внутрішній ринок (9 розділів), конкурентоспроможність та інклюзивне зростання (8 розділів), зелений порядок денний і стале підключення (4 розділи), ресурси, сільське господарство та згуртованість (5 розділів) та зовнішні відносини (2 розділи), і, таким чином, переговори будуть відкриті для всього кластеру замість окремих розділів. Це певною мірою може прискорити процедуру, оскільки Рада може прийняти рішення про відкриття переговорів одразу по різних розділах. Загалом для відкриття всіх розділів потрібно лише 6 рішень.

Методологія передбачає сильний фокус на фундаментальних реформах (верховенство права, демократія, економічні реформи). Крім того, переглянута методологія передбачає посилення політичного контролю та залучення держав-членів. Застосування ще буде перевірятись на практиці під час переговорів про вступ Албанії та Північної Македонії, та під час переговорів про приєднання з Сербією. Сербія продовжує переговори про вступ відповідно до кластерного підходу, а не за розділами і у грудні 2021 р. Рада дала дозвіл на початок переговорів щодо всього кластеру 4 «Зелений порядок денний і стале підключення» для Сербії. Перший кластер є основний – він відкривається першим і закривається останнім, для нього розробляються дорожні карти, встановлюються проміжні орієнтири та здійснюється проміжний контроль, для решти кластерів – проміжні орієнтири відсутні. Після завершення переговорів країна-кандидат має повністю привести своє національне законодавство у відповідність із *acquis* ЄС та продемонструвати результати впровадження (A credible EU perspective, 2022).

Передумовою для проведення офіційного початку переговорів, є одностайне схвалення державами-членами в Раді Рамкової програми для переговорів, розробленої Комісією. Окрім процедурних елементів, Рамкова програма переговорів включає пункти (умови) для кожної країни, як правило, політичного характеру, за якими будуть оцінюватися результати проведених переговорів. Наприклад, рамки переговорів для Хорватії містили зобов'язання щодо добросусідських відносин, які є частиною Процесу стабілізації та асоціації. Так, для Сербії додатково було визначено нормалізацію відносин з Косово. Випадок Північної Македонії виглядає подібним до Сербії, оскільки проект рамок переговорів для країни також містить конкретні положення щодо сусідських відносин з Грецією (імплементация Преспанської угоди) та Болгарією (імплементация Договору про добросусідські відносини 2017 року).

У червні 2022 р. Франція уклала угоду між Болгарією та Північною Македонією, спрямовану на врегулювання суперечки та розблокування переговорів про вступ Північної Македонії до ЄС. Однак Болгарія зняла своє вето, вимагаючи додавання до протоколу другого засідання Спільної міжурядової комісії за статтею 12 Договору про добросусідські відносини до переговорної програми. Іншою умовою, запропованою Францією, було внесення змін до Конституції Північної Македонії, що визнає болгар

державотворчим етносом. Обидві вимоги були схвалені Радою – по-перше, було домовлено, що фактичні переговори з Північною Македонією розпочнуться, коли країна внесе зміни до Конституції. По-друге, Рамкова програма переговорів продемонструвала прогрес у переговорах щодо вступу в залежність від виконання Північною Македонією Договору з Болгарією 2017 р. Враховуючи різне тлумачення положень Договору обома сторонами, право вето Болгарії все ще ставить під загрозу плавний процес вступу Північної Македонії (A credible EU perspective, 2022).

Вступ Хорватії до ЄС у липні 2013 р., отримання статусу повного кандидата Сербією у 2012 р., початок переговорів про вступ до ЄС з Албанією та Північною Македонією у липні 2022 р. є яскравим доказом прихильності ЄС до Західних Балкан.

Висновки. Балкани є складним історичним феноменом, тому існує значна кількість термінів для позначення регіону. Сталої і загальноновизнаної термінології не напрацьовано, і доречним вважається використання будь-якого з існуючих термінів. Об'єктивні обставини, історична дійсність і ментальність народу сформували термін «балканізація», що накладає додатковий смисловий відтінок на регіон з присмаком націоналізму, має негативне оціночне забарвлення і є непопулярним навіть серед балканських країн.

На культурно-цивілізаційну приналежність Балканського півострова вказують терміни еллінський, ілірійський, римський, візантійський, історичні перепити – європейська Туреччина, європейський Левант, османське царство, Близький Схід. У період холодної війни виникло поняття Центральна та Південно-Східна Європа. «Постюгославський простір», «країни колишньої Югославії» нагадує нам про кризовий сценарій, громадянські війни, розпад, тобто певний історичний відрізок часу, який наклав свій відбиток на подальший розвиток регіону.

Найбільш прийнятним в дипломатичній практиці є використання терміну Південно-Східна Європа – географічне визначення без політико-ідеологічного підтексту, яке об'єднує країни в одну групу в контексті трансформаційних перетворень і взаємодій. Євроінтеграційні процеси у регіоні дали імпульс новому терміну – Західні Балкани.

Категорія «європейська інтеграція Західних Балкан» у сучасних міжнародних відносинах включає стратегію розширення ЄС, що базується на обумовленості, визначеній у Копенгагенських і Мадридських критеріях. Крім загальних умов, ЄС запропонував регіональний підхід з політичними та економічними умовами для Західних Балкан, який передбачає узгоджену та прозору політику двосторонніх відносин у сфері торгівлі, фінансів, економічне співробітництво, договірні відносини з необхідним ступенем гнучкості. Євроінтеграція Балкан необхідна як важлива складова стабільності, каталізатор примирення, добросусідства та добрих політичних відносин, як допомога у подоланні націоналізму та нетерпимості, сприяння взаєморозумінню та політичному діалогу в регіоні, економічному процвітанню та верховенству права. Важливою є нова методологія розширення ЄС, що дає можливість пришвидшити процес вступу.

REFERENCES

- A credible EU perspective for the Western Balkans (2022). *Enhancing accession process*. <https://cutt.ly/RO4zw2P> [in English].
- Bieber, F. (2018). *Building Impossible States? State-Building Strategies and EU Membership in the Western Balkans. EU conditionality for the Western Balkans*. London: Routledge [in English].
- Bieber, F. (2018). Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans. *Journal of East European Politics*, 34 (3), 337-354 [in English].
- Buzan, B., & Waever, O. (2003). *Regions and Powers. The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- Chumachenko, O.A. (2010). Polityka rozshyrennia Yevropeiskoho Soiuzu v Zakhidnykh Balkanakh: osnovni ryzyky ta shliakhy yikh podolannia. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 1, 132-146 [in Ukrainian].

- Davydchuk, V.H. (2020). Perspektyvy vstupu derzhav Zakhidnykh Balkan do Yevropeiskoho Soiuzu. *Naukovi zapysky. Seriya «Mizhnarodni vidnosyny»*, 5, 134-140 [in Ukrainian].
- Dimitriievych, V. (2005). Rossiiskii krizis i mirovoie soobshchestvo. *Serbiya o sebe*. Moskva: Yevropa [in Russian].
- Gajih, A.S. (2018). Evroatlantske Integratsije, Srbija I Zapadni Balkan Posle «Bregzita»: Geopolitichke Okolnosti. *Politika natsionalne bezbednosti*, 14 (1), 123-139. Retrieved from <https://cutt.ly/no4l7wm> [in Serbian].
- Kravchenko, D. (2022). Yevropeiska intehratsiia Pivnichnoi Makedonii: vyklyky XX st. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*, 4, 72-79. DOI: <https://doi.org/10.26693/ahpsxxi2022.04.072> [in Ukrainian].
- Mandić, Danilo (2017, January 5). Anatomy of a Refugee Wave: Forced Migration on the Balkan Route as Two Processes. *Europe Now Journal*. Retrieved from <https://cutt.ly/No4l9tE> [in English].
- Myronova, M.A. (2010). Evoliutsiia polityky YeS shchodo krain Zakhidnykh Balkan. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 93(2), 28-37 [in Ukrainian].
- Subotić, Strahinja (2018, Novembar). Zapadni Balkan iz perspective Bregzita. *CEP pogled*. Retrieved from <https://cutt.ly/Fo4lHbO> [in Serbian].
- Todorova, M. (2015). *Imaginarni Balkan*. Zagreb: Ljevak [in Croatian].
- Vracic, A. (2018, May 9). The Way Back: Brain Drain and Prosperity in the Western Balkans. *ECFR*. Retrieved from <https://cutt.ly/Yo4lT2p> [in English].
- Western Balkans: An Economic and Investment Plan to support the economic recovery and convergence (2022). *The European Commission*. Retrieved from <https://cutt.ly/Co4ljoJ> [in English].